

Velniavimasis kasdieniame žemaičių šnekėjime (remiantis XX a. II pusės medžiaga)

Jūratė PAJĖDIENĖ
Lietuvių kalbos institutas

Įvadas¹

Viena iš kasdienio žemaičių kalbėjimo ypatybių yra prie asmenvardžio ar jį pakeičiančio įvardžio pridedami ar vietoj jų pasakomi *žalčio*, *velnio* ar kitų mitinių būtybių (veikėjų)² vardai. Kartais tai skamba kaip keiksmas, o kartais — kaip gana neutralus, bet su tam tikru elgesio modeliu susijęs asmens apibūdinimas. Natūrali žemaitiško kalbėjimo dalis yra ir su *velnio* vardu ar jį atstojančiais eufemizmais sudaromi pastovūs posakiai (plg. Vėlius 1987; Jasiūnaitė 2005, 2007; Pajėdienė 2021). Šio straipsnio tikslas — aptarti mitinių veikėjų įvardijimų dažnį ir pasiskirstymą kasdieniame žemaičių diskurse. Tyrimui pasitelktas XX a. II pusės šiaurės žemaičių kalbėjimo paveldas. Mitinių veikėjų įvardijimų (skirtingų vieno žodžio formų) dažnis žemaičių kasdienybės diskurse vertintas analizuojant natūralaus (paslėptu mikrofonu įrašyto) kalbėjimo tekstų rinkinio *Taip šneka tirkšliškiei* (Girdenis, par., 1996; toliau — TŠT) teikiamus duomenis. TŠT pateiktas vienos iš centrinių šiaurės žemaičių telšiškių šnektų diskursas, bet nežiūrint tam tikrų fonetinių ir kai kurių leksinių kalbos ypatybių savitumo, šie tekstai puikiai perteikia liaudiškąjį žemaitiško kalbėjimo (mąstymo) būdą ir atskleidžia ne

¹ Autorė dėkoja anoniminiams straipsnio Recenzentams — ypač vienam iš jų — už įžvalgias pastabas, padėjusias pagerinti tekstą.

² Dar plg. Birutės Jasiūnaitės (2005; 2008) vartojamą *mitinio (mitologinio) personažo* terminą.

tik šios šnektos, bet ir apskritai (šiaurės) žemaičiams būdingus savitarpio bendravimo bruožus³.

TŠT sudaro 50 transkripcija užrašytų⁴ buitinių pokalbių iš 1968–1988 metų laikotarpio. Pokalbių autoriai ir bendraautoriai (t. y. kalbantieji asmenys ir jų besiklausantieji) — Mažeikių rajono Tirkšlių apylinkėje gyvenę Alekso Girdenio⁵ šeimynykščiai, juos aplankę kaimynai ar giminaičiai. Pasak TŠT sumanytojo, į leidinį pateko nekupiūruoti tekstai (tik sukarpyti, parinkus siužetinei istorijai tinkamą pradžios ir pabaigos momentą), jų išdėstymą knygoje lėmė tam tikra tema gvildenamo pokalbio (pasakojimo) trukmė — pradedama nuo ilgiausių ir einama link trumpesnių (plg. Girdenis 1996: 8, 12). Kiekvienas pašnekesys turi eilės numerį ir taikliai parinktą pavadinimą⁶. Pagal diskurso (pokalbių plačiąja prasme) pobūdį TŠT tekstai trejopi — tai įprastas kasdieniai dviejų ar keleto žmonių pašnekesys (dialogas ar polilogas)⁷ (35 vnt.), į tokius dialogus įsiterpiantis ilgesnis vieno asmens pasakojimas (monologas)⁸ (12 vnt.) ir neįprastoms bendravimo aplinkybėms priskirtinas telefoninis pokalbis⁹ (3 vnt.). Atsižvelgiant į nurodytas tekstų ypatybes ir skirtingas apimtis, straipsnyje aptariamas mitinių veikėjų paminėjimų (jų šaltinyje rasta 674 vnt.) dažnumo pasiskirstymas.

Velniavimosi terminas straipsnyje pasirinktas centriniu ne dėl *velnio* vardo ir jo sinonimų dažnumo (TŠT tekstuose *žalčio* įvardijimų rasta beveik dukart daugiau nei *velnio*), bet dėl išskirtinės *velnio* kaip mitinio veikėjo pozicijos chtoniškojo pasaulio būtybių hierarchijoje, kuri būdinga ir indoeuropietišku tautų, taip pat ir lietuvių bei žemaičių

³ Apie šiems tekstams būdingą nuoseklų dialogiškumą, intonacijų ryškumą, kalbėjimo rupumą ir ekspresijos savitumą žr. Girdenis 1996: 7–8, Jasiūnaitė 2007: 259.

⁴ Apie tradicinius ir specialiai TŠT tekstams sukurtus transkripcijos ženklus žr. Girdenis 1996: 8–10.

⁵ Alekso Girdenio biografiją žr. Jasiūnaitė, Stundžia 2016.

⁶ Jie pateikti ir 4 lentelėje.

⁷ Polilogo samprata kiek talpesnė, nes tikrasis pašnekovų kiekis skirtingose TŠT atkarpose yra nežinomas.

⁸ Pasak Alekso Girdenio, TŠT monologai, esantys dialogų dalimi — jų tęsiniu arba intarpu, sietini su senąja pasakojimo kultūra: tai ne vien kalbančiojo „gebėjimas sklandžiai pasakoti“, bet ir klausytojo gebėjimas „ramiai ir rimtai klausytis netrumpų pasakojimų“ (žr. Girdenis 1996: 8).

⁹ Telefoninio pokalbio išskirtinumą (plg. Girdenis 1996: 142) lemia įvairios priežastys: neįprastumas, susijęs su negalėjimu pašnekovą matyti, būtinybė kalbėti itin aiškiai, įtampa klausantis ar prastesnis akustinis suvokimas.

mitologijai (plg. Jakobson 1985 [1969] : 33–48; Ivanov, Toporov 1973; Vėlius 1987: 6–7, 35; Jasiūnaitė 2007: 261). Šio mitinio veikėjo reikšmingumą iliustruoja žemaičių turima sinonimiškų velnio įvardijimų gausa¹⁰ ir įvairios kitos kalbinės medžiagos išskirtinumas. Lietuviškąjį velnią atitinkančių mitinių veikėjų vardų giminystė pastebima daugelyje indoeuropietišku kalbų¹¹. Su giminiškais velnio vardo *veles* šaknies dariniais indoeuropiečių kalbose sietina ir TŠT tekstuose vartojama archajiška nominatyvo (Nom. sg.) *vēl̥s*¹² forma (visuose kituose šio žodžio paradigmos linksniuose –*n̥*– pasirodo). Mitinio suvokimo atspindžių gausu ir kasdieniame žemaičių šnekėjime aptinkamuose velniavimosi atvejuose. Tokį velniavimąsi galima suvokti plačiąja prasme — kaip skirtingoms semantinėms grupėms priskirtinų mitinių veikėjų, tarpusavyje susijusių skirtingais hierarchiniais ryšiais, vardų visumą, ar siauriau — kaip su įprastu vardu *vels* ir jo pakaitalais (eufemizmais) siejamus vienos semantinės grupės narius (žr. 1 lentelėje pateiktus skirtingų semantinių grupių įvardijimus). Velniavimosi (siaurąja prasme) ištaroms antonimu laikytinas žalčiavimasis — su roplio semantiniu vaizdiniu sietinų veikėjų (mitologiniu požiūriu šios būtybės yra pavaldžios velniui¹³) vardų parinkty, iš kurių TŠT pašnekėsiuose išskirtinai dažni *žalčio* įvardijimai. Sąvokos *velniavimasis* ir *žalčiavimasis* parankios apibrėžiant šioms grupėms priklausančių žodžių ir su jais sudaromų junginių funkcinis skirtumas.

1. Kiekybinė TŠT velniavimosi leksikos raiška

TŠT rasti 674 mitinio veikėjo vardo paminėjimai (žr. 1 lentelę). Semantinei *velnio* vaizdinio grupei priklausantys paminėjimai tiriamo šaltinio tekstuose vartojami keliais variantais. Dažniausiai pasitaiko žodis *velnias* (205 vnt. arba ~30,4%) ir visai retai (po vieną kitą atvejį — nuo ~2,1% iki ~0,3%)

¹⁰ Apie *velnio* vaizdinio reikšmės sąsają su velnio vardu ir skirtingais jo variantais susijusių vietovardžių paplitimą Žemaitijoje žr. Vėlius 1987: 35.

¹¹ Daugiau žr. Vėlius 1987: 25–30, 258–260; apie *veles* šaknies darinius indoeuropiečių kalbose žr. Jakobson 1985 [1969]; Ivanov, Toporov 1973.

¹² Aleksas Girdenis nurodo, kad *vēls* ‚velnias‘ su minkštuoju *l̥* taria visi šiaurės žemaičiai, o tirkšliškių tariamo *vēl̥s* minkštasis *l̥* neretai dar ir kirčiuotas, todėl TŠT tekstuose, kai ‚raidė jau turi kokį kitą diakritiką [...], lankelis keičiamas vadinamąja minute [...] {-} rašoma *vēl̥s*‘ (plg. Girdenis 1996: 10; 41).

¹³ Apie lietuvių sakmėse minimo chtoniškojo velnio, kaip žemės (požemio) ir gyvulių dievo ar valdovo, vaidmenį mitologijoje, pagal kurį ropliai (žalčiai, gyvatės, rupūžės) taip pat pavaldūs velniui, kuris gali veikti perimdamas net jų pavaldą, žr. Vėlius 1987: 81–83; 135–137).

aptinkami šio mitinio veikėjo subjektinę nuorodą perteikiantys ar pastoviuosiuose junginiuose vartojami eufemizmai¹⁴ *šėtonas, brantas, smakas, biesas, bestija, judošius*¹⁵, *pekla, kelmas, bala*. Su roplio vaizdiniu susijusių būtybių įvardijimai sudaro didžiausią (beveik 2/3 arba ~64,5%) visų TŠT tekstuose aptinkamų mitinių veikėjų dalį. Iš jų dažniausiai vartojamas *žaltys* (400 vnt. sudaro ~59,4%), santykinai gana dažnai — *gyvatė* (28 vnt. sudaro ~4,15%), o *rupūžė (rupūža, krupieža)*¹⁶ pasirenkama kur kas rečiau (~1,04%). TŠT ypač reti su chtoniškuoju pasauliu siejamo moteriškos lyties personažo — *raganos* — paminėjimai¹⁷.

Beveik visi mitinių veikėjų įvardijimai TŠT vartojami perkeltinėmis reikšmėmis. Tik 6-ame ir 7-ame pašnekesiuose *velnias* (13 vnt. sudaro ~1,9% visų įvardijimų) pasirinktas įvardinti tiesiogiai pagal žodžio reikšmę suvokiamam (mentalinėje pasakojimo erdvėje veikiančiam) demonišku galių subjektui. Tokį suvokimą parodo papildomos konkretumo nuorodos: deiktinę funkciją atliekantys įvardžiai — emfatinis *pats*¹⁸ ar konkretus demonstratyvas *tas*¹⁹ (plg.: E. *ka_pàtsr vėl's / kùsûor / [...] vo_pats vėl'sr / i_kòrsr^(a) // 6,115–116*²⁰; M. *òns un_pècàus / tas_vėl'sv // 7,116*), konkrečius veiksmus įvardijančių veiksmažodžių formos (pavyzdžiui: M. *tikr nusiçãudėj^(e) vėl's!* 7,118) ar kalbančiojo nuomonė apie subjekto realumą tik teksto lygmeniu (plg. nuorodą apie tokio subjekto fiktyvumą²¹ teikiančią frazę: M. *ta_vėl'(n')r nemaçãu / be(t)_tu_žmūõg^(o)r / maçãu kòr_pasikùor^(e) // 7,120*).

¹⁴ Apie eufemizaciją kaip mažiau pavojingą (labiau nekalną) pavojingos (net įvardijimo prasme) būtybės nurodymo būdą žr. Jasiūnaitė 2005; 2007: 261.

¹⁵ Apie tikrinio velnėvardžio *Judošius* kilmę žr. Jasiūnaitė 2017: 356.

¹⁶ Plg. *Kretingos tarmės žodyne* (Aleksandravičius, par., 2011: 19) nurodytą *krupė* „rupūžė“ — *po_mūsa pàmatàs i kròpu*.

¹⁷ Atkreiptinas dėmesys, kad *raganos* įvardijimų atveju atidžiai paisoma apibūdinamojo subjekto lyties atitikties. Žodis *gyvatė* šiuo požiūriu jau desenantizuotas, — gali būti pasirenkamas abiejų lyčių asmenims apibūdinti, tai matoma ir TŠT, plg.: M. *jau_prigièr^(e)š_bò.u / giwát^(e) // 40,299*; dar žr. 26 pavyzdį). Apibūdinamojo subjekto lytis nesvarbi renkantis leksemą *rupūžė* ar jos eufemizmus *rupūža, krupieža*. Alekso Girdenio (1996: 147) manymu, ši daugeliui pejoratyvų būdinga galūnė —*a* perteikia sustiprintą neigiamą vertinimą.

¹⁸ Įvardžiui *pats, pati* būdingos funkcijos: „identifikacijos ar individualizacijos patvirtinimas, pabrėžimas, veiksmo subjekto ar objekto išskyrimas iš kitų“ (žr. Rosinas 1996: 102).

¹⁹ Apie konkretųjį rodymą žr. Rosinas 1996: 73–76.

²⁰ TŠT citatą pradanti didžioji raidė žymi kalbėtoją; citatą palydintis pirmas skaitmuo nurodo teksto numerį, antras — puslapį.

²¹ Apie žemaičiams būdingą įprotį apibūdinti savo santykį su mitinių veikėjų tikrumu žr. Stundžienė 2007: 34; 47.

Mitinių veikėjų įvardijimų TŠT skaičius ir savitarpio dažnumas

Semantinė grupė	Mitinės būtybės vardas (eufemizmas)	Fiksacijų skaičius ir santykinis dažnis	Iš viso
<i>velnio vaizdinys</i> 236 vnt. (35,01%)	<i>vels</i>	205(30,4%)	674(~100%)
	<i>šėtonas</i>	14 (2,08%)	
	<i>brantas</i>	4 (0,59%)	
	<i>smakas</i>	3 (0,45%)	
	<i>biesas</i>	2 (0,3%)	
	<i>bestija</i>	2 (0,3%)	
	<i>judošius</i>	2 (0,3%)	
	<i>pekla</i>	2 (0,3%)	
	<i>kelmas</i>	1 (0,15%)	
<i>bala</i>	1 (0,15%)		
<i>roplio vaizdinys</i> 435 vnt. (64,54%)	<i>žaltys</i>	400(59,35%)	
	<i>gyvatė</i>	28 (4,15 %)	
	<i>rupūžė, rupūža</i>	5 (0,74%)	
<i>raganos vaizdinys</i> 3 vnt. (0,45%)	<i>krupieža</i>	2 (0,3%)	
	<i>ragana</i>	2 (0,3%)	
	<i>šmėkla</i>	1 (0,15%)	

Skaitant TŠT tekstus akivaizdu, kad velniavimasis yra susijęs su bendru pašnekesio pobūdžiu ir vyraujančia emocija. Vertinant trims semantinėms grupėms priklausančių pavadinimų pasiskirstymą skirtingo pobūdžio tekstų grupėse (žr. 2 lentelę) matyti, kad didžiausias tankis (~1,76 vnt./p.) būdingas semantinei roplio vaizdinio grupei priklausančių mitinių veikėjų įvardijimams keleto asmenų pašnekesiuose. Telefoniniuose pokalbiuose šios semantinės grupės pavadinimai pasirenkami santykinai labai retai, gana retai jie vartojami ir pasakojimuose (paprastai tik cituojant svetimas frazes). Su velnio vaizdiniu susiję įvardijimai panašiu dažnumu (~0,7±0,1 vnt./p.) vartojami skirtingo pobūdžio diskurse. Gali būti, kad toks pastovus santykinis vartojimo dažnumas, o kartu ir su *velnio* vardu sudaromų posakių semantinių ir sintaksinių modelių įvairovė (apie ją žr. 2 skyriuje) ir kuria įspūdi, kad velniavimasis (siaurąja prasme) labiau nei žalčiavimasis būdingas žemaitiškam diskursui.

Mitinių veikėjų vardų pasiskirstymas pagal semantines grupes skirtingo pobūdžio TŠT pokalbiuose

Žanrinis TŠT teksto pobūdis (pokalbių kiekis; apytikslė apimtis puslapiais ²²)	Mitinių veikėjų įvardijimai pagal semantines grupes			Bendras skaičius vnt. (santykinis dažnis vnt./p.)
	<i>su roplio vaizdiniu susiję įvardijimai</i>	<i>su velnio vaizdiniu susiję įvardijimai</i>	<i>su raganos vaizdiniu susiję įvardijimai</i>	
polilogas ir dialogas (35 tekstai — 231 p.)	408 (1,76)	185 (0,8)	2 (0,009)	595 (~2,58)
monologas (naratyvas) (12 tekstų — 67 p.)	24 (0,36)	40 (0,6)	1 (0,01)	65 (~0,97)
dialogas telefonu (3 tekstai — 19 p.)	3 (0,16)	11 (0,6)	—	14 (~0,74)
Iš viso (50 tekstų — 317 p.)	435 (~1,4)	236 (~0,74)	3 (0,009)	674 (~2,13)

Pažiūrėjus į mitinių veikėjų vardo parinktis trejopo pobūdžio TŠT pokalbiuose (žr. 3 lentelę) matyti, kad poliloge (dialoge) išskirtinai dažni *žalčio* įvardijimai (379 vnt. arba ~1,6 vnt./p. santykinis dažnumas). Gausiai, bet maždaug du kartus rečiau šiame diskurso sluoksnyje vartojami pasakymai su žodžiu *velnias* (167 vnt. arba ~0,72 vnt./p.). Tik poliloguose aptinkami įvardijimai *rupūžė*, *bestija*, *judošius*, *bala*. Monologinio pobūdžio tekstuose žodžių *velnias* ir *žaltys* dažnumas kitoks: *velnio* paminėjimai (33 vnt. arba 1,5 vnt./p.) beveik du kartus dažnesni nei *žalčio* (18 vnt. arba ~0,27 vnt./p.). Telefoniniuose pokalbiuose dažniausiai pasirenkami frazeologizmai su žodžiais *vels* (5 vnt. arba ~0,26 vnt./p.) ir *brantas* (4 vnt. arba ~0,21 vnt./p.). Pastaroji leksema (kaip ir *kelmas*, *velnias*²³) randama tik telefoniniame TŠT diskurse.

²² TŠT tekstai pateikiami su komentarais, todėl apimtis yra apytikslė. Atskirų tekstų apytiksles apimtis žr. 4 lentelėje.

²³ Plg. Norberto Vėliaus (1987: 74) nuorodą, kad „Žemaičiuose *velnias* kartais net vadinamas *kelmu*“. Birutė Jasiūnaitė (2007: 261) eufemizmo *kelmas* populiarumą sieja ne vien su mitinės topografijos poveikiu, bet ir su fonetiniu šio žodžio skambesiu.

3 lentelė

Kiekybiniai mitinių veikėjų įvardijimų ir jų dažnumo parametrai skirtingo pobūdžio TŠT pokalbiuose

Žanrinis TŠT teksto pobūdis (pokalbių kiekis; apytikslė apimtis puslapiais)	Mitinių veikėjų įvardijimai													bendras kiekis (vnt.) santykinis dažnumas (vnt./p.)		
	žalys	vels	gyvatė	šėtuons	rupūžė, krupčėza	bronts	smakės	bestija	judošius	bėsos	ragana	pekla	kėlms		šmekla	balta
polilogas ir dialogas (35 tekstai – 231 p.)	379 (1,6)	167 (0,72)	22 (0,1)	11 (0,05)	7 (0,03)	–	1 (0,004)	2 (0,009)	–	1 (0,004)	1 (0,004)	1 (0,004)	–	1 (0,004)	1 (0,004)	595 (~2,58)
monologas (naratyvas) (12 tekstų – 67 p.)	18 (0,27)	33 (0,5)	6 (0,09)	3 (0,04)	–	–	2 (0,03)	–	1 (0,015)	1 (0,015)	1 (0,015)	1 (0,015)	–	–	–	65 (~0,97)
dialogas telefonu (3 tekstai – 19 p.)	3 (0,16)	5 (0,26)	–	–	–	4 (0,21)	–	–	1 (0,05)	–	–	–	1 (0,05)	–	–	14 (~0,74)
Iš viso (50 tekstų – 317 p.)	400 (1,26)	205 (0,65)	28 (0,09)	14 (0,04)	7 (0,02)	4 (0,01)	3 (0,009)	2 (0,006)	2 (0,006)	2 (0,006)	2 (0,006)	2 (0,006)	1 (0,003)	1 (0,003)	1 (0,003)	674 (~2,14)

Vertinant velniavimosi (plačiaja prasme) leksikos pasiskirstymą skirtinguose TŠT pokalbiuose (žr. 4 lentelę), pirmiausia pasakytina, kad be jos apsieita penkiuose TŠT tekstuose²⁴. Tai du trumpi poliloginio pobūdžio pašnekesiai (47. *Kaimynių ir pažįstamų ligos*, 50. *Lietus ir lietus*), du kalbėtojos M. pasakojimai (32. *Ruzgų dvaro gaisras* ir 43. *Motinos sapnai*) bei vienas pašnekesys telefonu (34. *Bronelė mirė*). Aptariamo tipo leksemų nebuvimą galėjo nulemti ne vien santykinai nedidelė apimtis²⁵, bet ir rimties reikalaujantis emocinis šių pokalbių kontekstas: 34-ame ir 43-ame tekstuose aptarinėjama mirties tema, 47-ame — sunkiai susirgusios kaimynės sveikatos būklė, 32-ame — tyčinio gaisro istorija, 50-ame — užsitęsęs ir nederliumi grasinantis lietus. Įdomu, kad šiuose tekstuose pastebimas dažnesnis nei įprastai kitokio tipo — tikėjimą atspindinčių — emocinių pertarų²⁶ — vartojimas ir tiesioginėje kalboje, ir cituojant pasakojamos istorijos veikėjų pasisakymus.

Žiūrint į skirtingus TŠT tekstus matyti, kad bendras velniavimosi intensyvumas dažnėja (≥ 4 vnt./p.) su nepasitenkinimu susijusio kasdienio bendrabūvio aplinkybėmis (žr. 18-o, 39-o ir 10-o tekstų nuorodas) ar aptariant smurto ir klastos situacijas bei jų kontekstus (žr. 26 ir 31 tekstų nuorodas). Panašaus pobūdžio pokalbiuose padažnėja ir žalčiavimasis. *Žalčio* įvardijimai santykinai dažnai (intensyvumu $\geq 2,4$ vnt./p.) pasirenkami jau minėtuose 26-ame, 31-ame ir 39-ame tekstuose bei panašaus emocinio situacinio konteksto 8-ame, 20-ame ir 24-ame poliloguose; žalčiavimasis dažnas ir pašnekesiuose 4. *Alų geria* ir 12. *Piršlybos ne piršlybos* (pastarajame aptarinėjama keistų kaimynės piršlybų drama).

Velnio įvardijimai intensyviai ($\geq 1,5$ vnt./p.) pasirenkami jau minėtuose 10-ame ir 18-ame tekstuose bei dialoguose–poliloguose, kuriuose tiesiogiai ar netiesiogiai aptariamas netinkamas elgesys ir vienoks ar kitoks nukrypimas nuo vertybinių nuostatų (žr. tekstus: 48. *Namie reikia būti* — apie neklusnios dukters elgesį; 28. *Vagysčių pradžia* — apie atsainų kaimynės požiūrį į sūnaus vagiliavimą; 42. *Laikrodžiai* — apie brangų, bet nesėkmingą pirkinį — nuolat gendantį laikrodį).

²⁴ Šių tekstų apimtys buvo įtrauktos skaičiuojant bendrąjį ir skirtingų velniavimosi reikšmės įvardijimų dažnumo TŠT koeficientą (žr. 3 ir 4 lentelėse pateikiamus duomenis).

²⁵ Kaip jau buvo minėta, kuo toliau knygoje eina tekstas, tuo jis trumpesnis.

²⁶ Apie *O Jėzau, Jėzus Marija* tipo kreipinių reikšmes ir semantinių modelių neatitikimus skirtingose kalbose žr. Wierzbicka 1996.

Kiekybiniai visų mitinių būtybių vardų ir dažniausiai vartojamų žalčio ir velnio leksemų ir jų dažnio skirtingo pobūdžio TŠT pašnekesiuose ir atskiruose tekstuose parametrai

TŠT dialogo rūšis, pavadinimas ir apytikslė apimtis puslapiais		Visos velniavimosi reikšmės leksemos		Leksema žaltys		Leksema vels		
		skaičius	dažnis	skaičius	dažnis	skaičius	dažnis	
polilogas ir dialogas	1. <i>Susibarė</i>	37	107	~2,89	79	~2,14	25	~0,68
	2. <i>Vargas dėl karvės</i>	16	32	2	18	1,13	12	0,75
	3. <i>Supjaustė žvirblį</i>	15	21	1,4	18	1,2	3	0,2
	4. <i>Alų geria</i>	14	47	3,36	34	2,43	12	0,86
	6. <i>Girtuokliams beveik geriau</i>	11	35	3,18	19	1,73	14	1,27
	8. <i>Ankšta po vienu stogu</i>	10	36	3,6	29	2,9	6	0,6
	10. <i>Ant ryšulių</i>	9	36	4	15	1,67	18	2
	12. <i>Piršlybos ne piršlybos</i>	7	22	3,14	18	2,57	4	0,57
	15. <i>Bulvės</i>	7	13	1,86	7	1	5	0,7
	16. <i>Giminės ir šiaip ligoniai</i>	6	6	1	1	0,17	3	0,5
	17. <i>Visokių šmėklų reikia</i>	6	8	1,33	1	0,17	3	0,5
	18. <i>Buvo paėdęs širdį</i>	6	26	4,33	12	2	9	1,5
	19. <i>Į gimimo dieną</i>	6	14	2,3	11	1,83	3	0,5
	20. <i>Vargsta senas, vargsta jaunas</i>	6	20	3,3	17	2,83	2	0,33
	21. <i>Skalbiasi</i>	6	18	3	12	2	6	1
	22. <i>Keistos moteriškės vargai</i>	5	8	1,6	2	0,4	3	0,6
	24. <i>Nesutarimai fermoje</i>	5	13	2,6	12	2,4	1	0,2
	25. <i>Ir vėl apie karves</i>	5	11	2,2	5	1	3	0,6
	26. <i>Smarkus, bet geras</i>	4	17	4,25	10	2,5	5	1,25
	27. <i>Neramūs gyvenimai</i>	4	5	1,25	4	1	1	1,25
	28. <i>Vagysčių pradžia</i>	4	11	2,75	–	–	6	1,5
	31. <i>Apsivogė šiek tiek</i>	4	16	4	12	3	4	1
	33. <i>Eismo pavojai ir trumpi sijonai</i>	4	13	3,25	9	2,25	–	–
	35. <i>Trenka galvą</i>	3	2	0,67	1	0,34	1	0,34
	38. <i>Derlius, sloga ir batai</i>	4	11	2,75	8	2	1	0,25
	39. <i>Čia gali iš proto išeiti</i>	4	17	4,25	12	3	2	0,5
	40. <i>Ir juodbėrius žirgus balnoja</i>	3	5	1,67	2	0,67	1	0,33
	41. <i>Pasivalgymas po turgaus</i>	3	3	1	3	1	–	–
	42. <i>Laikrodžiai</i>	3	8	2,67	3	1	5	1,67
	45. <i>Grybus taiso</i>	3	5	1,67	3	1	2	0,67
46. <i>Dujos pavojingas dalykas</i>	3	3	1	–	–	3	1	
47. <i>Kaimynių ir pažįstamų ligos</i>	2	–	–	–	–	–	–	
48. <i>Namie reikia būti</i>	2	5	2,5	1	0,5	4	2	
49. <i>Nebebersiu kavos</i>	2	1	0,5	1	0,5	–	–	
50. <i>Lietus ir lietus</i>	2	–	–	–	–	–	–	
Iš viso	231	595 vnt.	~2,58	379 vnt.	~1,64	167 vnt.	~0,72	

TŠT dialogo rūšis, pavadinimas ir apytikslė apimtis puslapiais		Visos velniavimosi reikšmės leksemos			Leksema žaltys		Leksema vėls	
		skaičius	dažnis	skaičius	dažnis	skaičius	dažnis	
monologas	5. Santuoka, mirtis, gyvenimas	10	9	0,9	3	0,3	4	0,4
	7. Pakaruokliai, nekrikštai, vaikažudės	10	13	1,3	1	0,1	10	1
	11. Ponai vargdeniai	8	7	0,88	3	0,38	4	0,5
	13. Mirusiųjų turtas – gyvųjų nesantaika ²⁷	7	3	0,43	–	–	–	–
	23. Kavalieriaus gudrybės	5	17	3,4	7	1,4	5	1
	29. „Šventas“ Jonas	5	1	0,2	–	–	1	0,2
	30. Vaikų darbai ir nedarbės	5	1	0,2	1	0,2	–	–
	32. Ruzgų dvaro gaisras	4	–	–	–	–	–	–
	36. Užgavėnės	4	5	1,25	3	0,75	1	0,25
	37. Tėvas ir jaunikiai	3	3	1	–	–	3	1
	43. Motinos sapnai	3	–	–	–	–	–	–
44. Amžinai pražuogę	3	6	2	–	–	5	1,7	
Iš viso	67	65 vnt.	0,97	18 vnt.	0,27	33 vnt.	0,49	
pokalbis telefonu	9. Pavasariop	9	10	1,1	1	0,11	4	0,44
	14. Gripas ir kiti negeri dalykai	7	4	0,57	2	0,29	1	0,14
	34. Bronelė mirė	3	–	–	–	–	–	–
	Iš viso	19	14 vnt.	0,74	3 vnt.	0,16	5 vnt.	0,26
Iš viso	317	674 vnt.	~2,13	400 vnt.	~1,26	205 vnt.	~0,65	

TŠT pasakojimuose (vienuolika iš jų pasakoja kalbėtoja M.²⁸, tik vieno – 44. *Amžinai pražuogę* – monologo autorius yra Gd.) mitinių būtybių vardai dažniau (nuo 1,3 iki 3,4 vnt./p.) pasirenkami žaisminguose ar gąsdinančiuose, pražūtingas pažįstamų žmonių gyvenimo istorijas perteikiančiuose M. pasakojimuose (žr. 23. *Kavalieriaus gudrybės*, 7. *Pakaruokliai, nekrikštai, vaikažudės*) ar aptariant kolektyvine (niekine) atsakomybe paremtos kolūkinės santvarkos ir su jos prievartiniu pobūdžiu susijusio mąstymo žalą (žr. 44. *Amžinai pražuogę*).

²⁷ Nuoseklus M. pasakojimas su vienu klausytojo P. intarpu.

²⁸ Apie TŠT kalbančiuosius (pagrindinė kalbėtoja yra Alekso Girdenio motina Bronislava Gedgaudaitė-Girdenienė, kurios atminimui ir skirta ši knyga) ir jų žymėjimą santrumpomis žr. Girdenis 1996: 7; 11.

Kaip jau buvo minėta, kalbantis telefonu, dažniau pasirenkama *velnio* leksema ar jos eufemizmai (plg. pokalbyje 9. *Pavasariop* pasisakymų su *velnio* (0,44 vnt./p.) ir *branto* (0,33 vnt./p.) leksemomis intensyvumą).

Kiekybinė mitinius veikėjus perkeltinėmis reikšmėmis įvardijančių žodžių vartojimo TŠT analizė rodo išskirtinį du personažus — *velnių* ir *žaltį* — nurodančių pavadinimų vartojimo dažnumą. Skirtingo pobūdžio diskurse jų vartojimo absoliutusis ir santykinis dažnumas skiriasi ne atsitiktinai. Tai susiję su bendra pašnekesių nuotaika bei su skirtingomis žalčiavimosi ir velniavimosi žodžių reikšmėmis ir funkcijomis.

2. Emocinė TŠT velniavimosi aplinkybių raiška ir funkcijos

Perkeltinėmis reikšmėmis žemaičių kasdienybės kalbėjime vartojamų mitinių veikėjų vardų pa(s)rinkimas tampriai susijęs su bendruoju pašnekesio, kurio metu tokie įvardijimai pasirenkami, kontekstu ir jo specifika. Diskurso analitiko Roberto E. Longacre'o teigimu, kalba suvokiama tik atsižvelgus į visą kalbėjimo akto kontekstą (plg. Longacre 1996: 1). Jo nuomone, predikacija atspindi palyginti žemo lygmens santykius, dažniausiai koduojamus sakiniais, o aukštesnio lygmens santykiai kalbos procese sietini ne vien su predikacija, bet ir kitais aptariamų dalykų esmės perteikimui svarbiais aspektais, tokiais kaip reakcija, sąmojis, besirutuliojantis dialogo siužetas ir pan. (plg. Longacre 1996: 125tt.). Dialogas kaip mažiausiai dviejų dalyvių pokalbis visada susijęs su reakcija arba atliepimu vienas kitam, todėl struktūriškai dialogas gali būti paprastas, sudėtingas, abejonę perteikiantis, mišrus, gali būti apibūdinamas pagal dalyvių skaičių, giluminės ir paviršinės struktūros raišką, taip pat — ir kaip turintis žaidimo struktūrą ir galintis perteikti galios santykius (ten pat, 127–151). Dialogo kaip žaidimo tikslas yra pokalbio partnerį pasukti norima linkme ir perimti dialogo kontrolę (ten pat, 148). Dialogo teoretikė Edda Weigand, kalbą taip pat suvokianti kaip dialogą (žr. Weigand 2009), o dialogą — kaip įvairiarūšį žaidimą (žr. Weigand 2010), teigia, kad dialogas kaip bendravimas, pagrįstas tam tikrais vykdomaisiais principais, kuriuos kalbėtojas sąmoningai ar nesąmoningai pasirenka, siekdamas ir pokalbį inicijuojančių, ir atliepimo reakcijų ryšio, leidžiančių suvokti pokalbio visumą ir jame efektyviai dalyvauti (plg. Weigand 2010: 113). Būtent vykdomieji principai lemia dalyvavimo dialoge būdus ir gali tapti strategijomis (kai kalbėtojas siekia tam tikra

linkme pasukti dialogo tėkmę). Tokios strategijos leidžia keisti pokalbio sekas, vertinimus ir emocijų raišką, leidžia kai ko išvengti ar kai ką nutylėti arba atskleidžia kalbėtojo norą bendradarbiauti ar priešintis (plg. Weigand 2010: 113, 118). Dialogo tėkmėje kalbantysis gali prisitaikyti prie pašnekovo (*bendradarbiavimo strategija*) arba prieštarauti jam (*konfrontacijos strategija*), o kartais pasirinkti ir neutralią poziciją, sąmoningai to net nesuvokdamas (plg. Weigand 2010: 121–122).

TŠT velniuojantis žaidybiškumo (sąmoningai ar nesąmoningai pasirinkto) vaidmuo ypač ryškus. Tik iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad velniaivimosi (plačiąja prasme) pertarai ir apibūdinimai grįsti vien kalbėtojo susipriešinimu su pašnekovu ar su asmeniu, apie kurį kalbama. Pažiūrėjus į TŠT randamus aptariamo tipo žodžius ir (ar) su jais sudaromų junginių modelius sistemiškai, matyti, kad konfrontacijai — pykčio, susierzinimo, nekantrumo raiškai — paprastai pasitelkiami tik pejoratyviniai kreipiniai ir apibūdinimai *žalčio* leksemos (kur kas rečiau — kitų leksemų) pagrindu. Tokie kreipiniai dažniausiai palydi retoriniu klausimu išsakomus priekaištus ar su liepiamosios nuosakos veiksmažodžių formomis sudarytas atstūmimo frazes, kuriomis siekiama nutildyti ar nutolinti nuo savęs²⁹ pašnekovą, su kuriuo ginčijamasi (tiesiogiai ar perpasakojant istoriją) ir kuris sakinyje paprastai būna prepoziciškai ar postpoziciškai nurodomas įvardžių *tu / jūs / abudu* formomis, pvz.:

- (1) E. *i_kàsɪ tâu iʷ dābā / žžāltiv dōrnās(is) // 1,35*
- (2) K. *kù_to gālì sakîṭe / žāltī/ ka_pātiv tūōkì // 1,25*
- (3) E. *a_to_sùprūntʲ mō.n_lėg(a)ʷ / žāltiʷ tō // 20,219*
- (4) K. [...] *mōnʳs kūōžna !dēĩnʳ / te_p_nepjaūkʷ [...] rūpūžʳʷ tō! // 1,33*
- (5) M. *nō_i_kūʲ jūs /žāltēʲ /tō._kārvoʳ negalíejūot atvéstʳL // 2,52*
- (6) K. *nō_nutēlʲkʲ žāltī / 1,36*
- (7) K. *jug_to_ēĩkʲ žāltiʲ / /tōrt(a) atidōūdōt / ir ēĩkʲ sau_givēṅkʲ / 1,49*
- (8) E. *išv_čḗ // maúkḗt abōdʳʷ žāltē // 1,13*

²⁹ Siunčiamosios formulės (apie žemaičiams įprastus jų modelius žr. Jasiūnaitė 2007 ir Jasiūnaitė, par., 2007), perteikia CENTRO- PERIFERIJOS projekcija paremtą metaforinį suvokimą, kurioje CENTRAS vertinamas pozityviai, o PERIFERIJA priskiriama negatyviajai demoniškų jėgų lokacijai (plg. Będkowska-Kopczyk 2009: 212–213).

Ginčo ar kitomis didelės įtampos aplinkybėmis dažnai pagreičiui su žalčiavimosi kreipiniais ir epitetais vartojami ir kiti neigiamos konotacijos — proto, tvarkos, švaros, turto trūkumą pabrėžiantys — apibūdinimai, tokie kaip *beprotris, valkata, vadala, nevala, ubagas* ir pan., arba skolininės leksikos keiksmažodžiai ir eufemistiniai jų perdirbiniai³⁰, plg.:

(9) E. *i_kūō tō_nūoriL dābā/ žāltīr_tō bēprūotiv // 1,35*

(10) K. *vādalār /kūr_žāltī padīrbīl? 1,30*

(11) E. *vālkātār niek^(a)_nedīrbī\ žāltī/ 1,30*

(12) M. *’ōkr_tō [...] žāltī\! / tō_nėvalā\ / ðbāgē\ tō! // 26,247*

(13) M. *ūnr_patēis / i_sāk^a // jebītrvai\ōk\! vā\ žāltīs! 2,51*

Susipriešinimo aplinkybes, kuriose žalčiuojamasi, TŠT kalbėtojai apibūdina pabrėždami pykčio ir (ar) nusivylimo jausmų proveržį (plg. junginius *pasiutau keikti, pasiuto kriokti, verkti*)³¹ arba (pasi)kartojimą (plg. frazes su kalbėjimo reikšmės veiksmažodžių habitualio formomis, kurios gali būti eliptinės: *liub sakys* ‚sakydavo‘, *biški kas*{vis sakydavo}, *tik* {vis kartoja}, *vietoj Sveika Marija kiaurai* ‚nuolat kartoja‘), pvz.:

(14) E. *aš_tik_pasōtāur anō_kēikt^r / skau_žāltī\! // dēkuō neātvedēt rikārd^s / 2,58*

(15) M. *pašūtus^r kūrūōkt^e\ // dabār matāu / vės^(a)r ta.u_teisīb^e\ žāltī! 12,164*

(16) E. *dābār ī / pasiprūovėj^es\ // dābār_vēs / èlėnėl^(e)r èlėnėl^r mōnėi / vō_pėrmōi lūb_sakīs / ’ū\ ’z^(a)ltī! // ’vādal(a)\ givāt^e! 18,205*

(17) K. *biš(ki)_kas^r / žāltī\ / vādal(a)L [...] 1,29*

(18) E. *sveikamarij^es^r vėītūor / kaura_žāltēr / lelelār lalalār lalalār // 1,45*

Žalty tipo šauksmininkus TŠT kalbėtojai mėgsta pasirinkti percituodami ankstesnius savo ar kitų asmenų diskursus; tokios citatos įterpiamos ir pasakojant senesnių laikų istorijas (pasakotojos M. naratyvuose esama

³⁰ Skolininės leksikos keiksmažodžių ar jos pagrindu pasidarytų (sužemaitintų) siuntimo pertarų vartojimas TŠT santykinai nėra gausus. Apie žemaičiams įprastus skolinųjų keiksmažodžių eufemistinius perdirbinius ir jų kilmę žr. Jasiūnaitė 2007: 261–262.

³¹ Žemaičiai veiksmažodžio *pasiusti* formas pasirenka ne vien susierzinimui reikšti, bet ir bet kokio ūmaus, netikėto veiksmo pradžios apibūdinimui, plg.: *pasiusti 1. imti, įnikti ką nors daryti: vākā ka_pasiunt kārstīēis / ðž_galvās ošėimk e_biek; ka_pasōta biegtē ārklē / vūos basostabdāu; ka_ōns pasōta šāukte omt_mōņes* Aleksandravičius, par., 2011: 362. Dar plg. 30 pavyzdį su *pasiusti duoti* ‚pradėti mušti‘.

įvairesnių įvardijimų). Neaiškus tokių kreipinių percituojamose frazėse tikroviškumo statusas (ar jie buvo tikrai ištarti buvusio dialogo metu, ar sukuriami pasakojant) suteikia papildomą žaidybinį efektą, plg.:

- (19) M. *pri_lõngar veizõr / à\ sàkâu / žàltĩr nával(a)\! // [...]*
užmõšã\ žmũõgo / žàltĩ\! // 26,248
- (20) Pp. *j'ev // sakau_tik_lèkìr iškùotę\ žàltĩ! // 19,214*
- (21) K. *žàltĩ\ sakâu to_rauduonàs(is)\! / ku_padèrbàl*
gìvátę! // 4,86
- (22) M. *a_to_ẽĩ(si)\ sàkâu bèstèję / i_trùobav! // 18,208*
- (23) V. *nõr sakâu / ẽĩk\ žàltĩ /ana.m_ir^aiškinę\ // 3,76*
- (24) M. *kãp_r_to_sák /ráganàr /nètùrì\? // 7,126*
- (25) M. *ta_mùotinr iš_lúõus_tuos / iškrètr / vø\ sák šàtũõnè /*
tâ(u)r vèsà / dàlëšv / juõnèl(ę)v palèk! // [...] smàkëv tò /
prijies(i)v vèin_kãrt(a) // 13,171–172
- (26) M. *gèrdàm\ acegõlę / ka_tas_bòtkõs / pàsakùov //*
tõ_!vèizĩk\! // [...] to_givátęr tò / tò_nevèizìr /
vèzie(k)_kuoks_ànùr paršièlis jau_ĩ [...] // 26,246

Pejoratyviniai kreipiniai neretai pasirenkami ir nefaktyviuose — ne-pasakytuose, įsivaizduojamuose — dialoguose. Juose jie pasitelkiami kaip tokio dialogo tikroviškumo rodiklis, kuris reikalingas pasakojime kuriant kitokią buvusių ar būsimų situacijų versiją. Tokie kreipiniai ne tik leidžia sukurti įsivaizduojamo dialogo tikroviškumo įspūdį, bet ir tampa savotišku kalbančiojo pasidrašinimu ar pasigyrimu, plg.:

- (27) E. *òkr_to_mèsëj^(o) / žžàltĩ\! // [...] daiñòuk\ mèsëj^(o) /*
gìvátëv! // nèb-èlgã! // išëiš^(l)_to_ka(p)_!pèklà³² /
nu_mõn^(a)_gàlvũõsv // 39,296
- (28) M. *mèsle^(o)_palauk_itò_žàltĩ! // to_ššú^d pasakìs! // 23,235*
- (29) E. *sakiçau_đrãugièl\! // !dèrp_kr žàltĩ/ padèrp(k)r*
te-p_kap_vèsëv vírà // 1,14
- (30) E. *aš_bũč^o_pašutusr pàtìr dõut^e [...] būč^o_bòtkõur / paleidu(sⁱ)r*
su_kuok^(o)_šàkaļõ / žàltĩ\ / kuo_nevèizìl // 26,248

Aptariamo tipo įvardijimai TŠT dažnai koreliuoja — greta ar per atstumą — su asmenvardžiu ar įvardžiu kaip vertinamasis rodiklis (papras-tai — neigiamos konotacijos) ar tampa jų pakaitalu (substitutu), pvz.:

³² Apie topografinio pobūdžio *velnio* pavadinimus daugiau žr. Dźwigol 2020.

- (31) *D. tēi_stēcki.nār čę_atvažōur žāltē / plūōtk^u // jāur viē'ēl // 48,323*
- (32) *E. ānā trūkstv / petre'_pātēv / žāl'čōu // 18,206*
- (33) *M. nōr i_žēnā / ātēinr ta(s)_žāltīs / barāusk's^l // 12,169*
- (34) *E. dēltūōr anam_žāl'čōur / ta_kārv(ē) i_nusprūog^a // 2,60*
- (35) *M. ęr^anām\ tuo_prūōta žāl'čōu trūkst // 17,201*
- (36) *M. vēstēikr / kad^i_kavalīērs / vō_āšt_ąnūo / bijúojāu // bijúojā(u) velņe / vēstēikv // 23,231*
- (37) *M. matār pagalīe^r ta_givāt^e // 17,200*
- (38) *E. i_dār rokōu rūpūž^r / nusōķ^a dēšimt^r rūbū^u ta_ mūotrēškā // 2,60*

Kreipiniu *žalty* neretai žaidžiama kuriant prieštaravimo iliuziją — priešgyniavimu siekiant pagyvinti pokalbį ar norint atkreipti dėmesį į reikiamas problemas, todėl tokios vokatyvo formos gali būti vartojamos kaip pertaras. Tokia desemantizacija būdinga ir žodžio *velnias* vokatyvui. TŠT tekstuose forma *vēln^ē* ~ *velnè* (o kartais ir to paties fonetinio modelio *žalt^ē* ~ *žaltè*)³³ paprastai pasirenkama ne kaip vardo pakaitalas ar asmens epitetas, bet kaip bendresnę kalbėjimo situaciją apibūdinantis, dėmesio atkreipimo funkciją atliekantis priežodis; tokių šauksmininko formų suprieveiksmėjimą rodo ir gretiminė jų vartoseną su dalelytėmis *no*, *jau*, plg.:

- (39) *K. jāur_tas_ālò(s) žāltī / supōrtēn^a / vė(s^a)\ žāltī / kūr_tō_čę bagērsⁱ\ // 4,85*
- (40) *Kč. dāržiniē nugrūvusi tuoki_velņe // 2,61*
- (41) *M. nōr / veln^e / bl^uōgār īv sāk^a // [...] nōr_iveln^e / iškādōv ģaruos_mūotr^eškas // 12,165–166*
- (42) *K. vō_tēpr_jau / vēln^ē / krīžāusr mētāv / da_nīē bōv^(e) / tuok^e_mēt^(a) / 6,105*
- (43) *Kč. šlāpēr_jau / žālt^r / nē izbrēs^(t^e) / t^e.n / pas_tō_kārv^r / ne_kūt^r / 2,60*

Su žaidybiškumu sietinas ir žodžio *žaltys* parinkimas ne asmeniui, bet kokiam nepageidaujamų savybių įgijusiam (tinkamas savybes praradusiam) padarui ar daiktui, apie kurį numanoma iš konteksto, įvardinti, plg.:

³³ Aleksas Girdenis (1996: 22; 124) tokius „tradicinių“ šauksmininkų *dāv^ē* ~ *Dievè*, *pōndāv^ē* ~ *Pondievè*, *vēln^ē* ~ *velnè* ir pan. atvejus sieja ne su priegaidžių kaita, bet apibūdina kaip galūnių kirčiavimą.

- (44) M. *i_kāpr juš_čę_žāltē / ijèjūot*// 3,68 (apie vapsvas)
 (45) E. *kūr dābā /darīteL su_žāl'čē?* 2,64 (apie karvę)
 (46) M. *tēpr / kažikuok(s)_surūg(ē)s_ žāltīs*// 49,324 (apie pieną)
 (47) E. *parejāur / ēīn(°) iš_autōbōs(a) / mōn_jau_stūou\ žāltīs!* // 42,307 (apie laikrodį)
 (48) E. *unta_lupšienē padērb(a) tuok(us)_žāl'čūs / ka_ikēšāu pērštūs / pōikēv bātā // vō_kad'ēit(e) nēgāl(°) / mō(n)_nērūp* // 38,295 (apie batus)

Lyginimo konstrukcijose vertinamasis požūiris perteikiamas lyginimo standartą nusakant žodžiais *žaltys, vels, šėtonas, pekla*³⁴, *gyvatė*, pvz.:

- (49) E. *an_tik_malōu kap_žāltīs / ta_vēdīēi(ē)* //24,238
 (50) M. *!kās tau_ī / ka_tō_spirì kap_vēl's / rōkōu* // 23,236
 (51) E. *ōnš_čę_nekabiniētōm mōn_ākū kap_šātūōns*// 18,207
 (52) E. *čegūōnēškār paugūntas_ī // unt_sōktōm(a) / unt^adbōlōm(a) // kap_givāt'ēs* // 39,298

Kaip matyti, *žalčio* įvardijimai paprastai pasirenkami siekiant stilistiškai paryškinti situacinį, vertinamąjį aptariamų dalykų (dažniausiai — subjektų) apibrėžtumą, o velniavimosi (siaurąja prasme) žodžių ir su jais sudarytų posakių parinkty dažniausiai sietinos su poreikiu stilistiškai paryškinti aptariamų dalykų ar kai kurių jų ypatybių egzistavimo neapibrėžtumą. TŠT tekstuose žodis *velnias* (rečiau jo eufemizmai *biesas, šėtonas, žaltys*) ir su juo sudaromi pastovieji posakiai funkcionuoja kaip konstatuojamojo įvardžio *kas*³⁵ ar neigiamos jo transformacijos — įvardžio *niekas* pakaitalas ar sintaksiškai lygiavertis semantinis jo papildymas, plg.:

KAS / VELS / AR VELS (ŽALTYS), kas'

- (53) E. *vėšē_dīvejēs / kās_ānām vēl's/ pasāk'ē tēn / kas_tēn vēl's / pasākēv* // 4,89–90
 (54) E. *kās ta(vi)_vēl's / jīms\ // ka_i_jīms\ / pāmēs* // 1,43
 (55) K. *kās_tav(i)_vēl's / i_privērt'ēs* // 1,26
 (56) M. *kās anō_ileis\ a_vēl's / i_tu_pakāj'!* 11,162
 (57) K. *kas_tāvìL lēi(p) bût' / a_žāltīsL?* 1,29

³⁴ Žr. 27 pavyzdį.

³⁵ Apie klausiamuosius (nekonstatuojamuosius) įvardžius ir jų neutralizaciją retoriniuose sakiniuose žr. Rosinas 1996: 107–108; 111.

KO / AR VELNIŲ / KURIO ŽALČIO ,kodėl / dėl ko‘

(58) E. *vø_kuor_cë bèparęĩn⁽ⁱ⁾ L a_vèlñū?1,14*

(59) E. *kùr_tęn / su_ta.s_pëiminiĩmsr /anam_reikĩtĩt^(o) usijĩmt^eŲ
kuŗuo_žalčę// 3,76*

(60) E. *kũõr kŗuõkêL kuŗuo_žalĩt^e// 1,32*

KAM / VELNIAMS ,kuriam tikslui‘

(61) K. *velnẽmsr re.(k)_givẽnt^er /je_rẽkr_tęik_pjaútęĩs// 1,49*

KĄ / AR ŠĖTONĄ / KURĮ ŽALTIŲ?

(62) G. [...] *vø_kùmèt_r ěinat / gõlt^eL? // pèrmũõŲ// [...]*

a_šætũõn^(a) i_dęrbatŲ // lik_tuos_pèrmũõsŲ // 17,197–198

(63) *i_velĩsr anu._žę-n^a [...] kũrĩŲ žalĩtĩ padęrbâu // 21,220*

NĖ VELNIAS ,niekas‘

(64) E. *ĩšar^(e) /nę_velĩsr /nèatęĩnŲ // 14,184*

NĖ VELNIUI ,niekam‘

(65) M. *saķ [...] kòkķęĩr_ivàkã /atvažãvę iš_vilĩnãusr /nę_velĩnõur
nèvèrtęnŲ // bãĩdĩr mõn / årklĩ^(u)sŲ// 40,299*

VELNIO ŠŪDAS ,niekai‘

(66) K. *mõnr vęškàs / i_šũdš veln^eŲ [...] iškãdõŲ susĩd^aŲ
gãr^(a) // 4,91*

NĖ VELNIO ŠŪDO ,nieko‘

(67) M. *sa(k^e)_knĩņgàsĩr gaũsĩ / nèrgavã / nĩę_velĩn^er šũd^aŲ // 17,200*

Žodžio *vels* junginiai su įvardžiais *koks, visas, visoks* TŠT vartojami kaip semantiniai neapibrėžiamųjų įvardžių *bet kas, viskas, kažkas* variantai, pvz.:

SU KOKIU VELNIU ,su bet kuo‘

(68) M. *sãkau_ĩaiŲ apšĩžãnĩt^er // nèrgalĩęjãu / su_kuoõõ_velĩnõĩr
susidĩet^e / nènrõrĩęjãu // 5,104*

VISUS / VISOKIUS VELNIUS (BIESUS) ,viskã‘

(69) E. *õĩgãr bãĩdũsr vęsu(s)_susępęrkus⁽ⁱ⁾_jau [...] kęlęm^ar /
vęsũsr bãiesũs // 9,145*

(70) M. *jęŲ /vęškũŲ // vęsũõkũs vęlĩnũs gęrĩ // 19,213*

Frazeologizmais *nuo velnio, gyvas vels / žaltys / brantas* ir pan. nusakoma neapibrėžtas kiekis, plg.:

NUO VELNIO ,didelis, didelė‘

(71) B. *lãĩškãr nu_velĩn^(e) ĩ ,bulvių stiebai labai dideli‘ 10,152*

GYVAS VELS / GYVAS ŽALTYS / GYVAS BRANTAS ,daug‘

- (72) E. oĴgàr [...] sumoķíejus⁽ⁱ⁾ r gîu^a brònt^ar / 9,145
 (73) B. muş⁽ⁱ⁾ bovâ / gî(u^a) vėĴnir pasíejus^{iv} // 10,152
 (74) E. burûðkur gîu(s)r žâlĴtîs^v // çę i_tęnr / unta_gîu(s)r
 žâlĴtîs^v // 10,151

Kalbant apie velniavimosi įvardijimų sąsają su priešpriešos raiška pirmiausia minėtinos dviejų tipų — siunčiamoji *eiti po (šimto) velnių* ir linkėjimo *kad velniai (bala) atimty* — formulės ir jų variantai³⁶. Jų vartojimo TŠT aplinka rodo, kad ginčijantis jos dažniausiai pasirenkamos tik kaip tam tikro veiksmo, kuriuo grasinama, intensyvumo rodiklis (panašią funkciją atlieka ir epiteto išryškiniui pasirenkama daugiskaitos kilmininko forma, pavyzdžiui, K. snārglāv vėĴnū 1,32, M. kumpnūðs⁽ⁱ⁾v vėĴnū! 26,247), plg.:

- (75) K. ka_ddiēsor / ka_vėĴs^v àtîms 1,50
 (76) E. to_ženā^v nevîekšlā! ka_stúmš^(o)v ka vėĴs^v àtîms! // 16,191

Kita pragmatinė šių formulių vartojimo funkcija — situacijos vertinimas. Jos ištariamą siekiant nutraukti ginčą arba kaip nuolaidumo, pasidavimo, savojo (ne)išmanymo ženklas ar nusivylimą atskleidžiantis priežodis, plg.:

- (77) M. ėĩk pò^v_vėĴnū!// isivêr(k)r kòpustù(s)^v /
 su_sa.u_ramūðn^a mēsò^v // 37,290
 (78) K. ėĩ(k)r [...] pò_šĩmtar vėĴnū^v! 1,34
 (79) M. [...] Ĵu.b_ĩžbûs^r / çę [...] kàdr_anò / bāl^(a)v^vatĩmt^o! 17,199
 (80) M. atídev^{er} /àt^v! // lėĩr_anu(s) / sák^a / vėlnēr / àtēm^v! 2,52
 (81) M. vò_tò^r / neĴpĵrkûot^r / to_sėkceĩ^{el}? // E. 'lėĩr_anò
 vėĴs / àtēm^v // nēr aš_ĩšmanāur / ar_an^(a)_gārār /
 ar_an^(a)_blūðgār [...] 9,143
 (82) K. kàšr_çę žâlĴtę / givènėms^r / žâlĴtĩr tuo(kⁱ) givènėmar /
 lėj~a,nū/ vėlnē^v àtēm!// 1,19

Išvados

Mitinių veikėjų įvardijimų vartojimo TŠT analizė rodo išskirtinį žodžių *žaltys* (400 vnt. arba ~60,4%) ir *vels* (205 vnt. arba ~30,4%) dažnį. TŠT

³⁶ Šių formulių semantinis modelis TŠT gana santūrus, palyginus su galimais variantais (juos žr. Jasiūnaitė, par., 2007).

tekstuose velniavimosi žodžiai paprastai vartojami perkeltinėmis reikšmėmis. Tiesiogine aktyviai veikiančio mitinio veikėjo reikšme TŠT rasta keliolika *velnio* paminėjimų (13 vnt. arba 1,9%), jų neįprastumą kasdieniuose pokalbiuose rodo kalbančiųjų pasirinktos papildomos konkretumo nuorodos (pavyzdžiui, *pats vels*, *tas vels*). Tyrimas parodė, kad žalčiavimosi ir velniavimosi (siaurąją prasme) dažnumą lemia diskurso pobūdis, pokalbio dalyvių skaičius ir temos. Žodis *žaltys* dažniau vartojamas ginčijantis ar vertybinių nuostatų neatitinkančiomis aplinkybėmis, o rimties reikalaujančiomis temomis bei kalbantis telefonu jo vengiama. *Žalčio* įvardijimų pasirinkimas paprastai būna susijęs su jau žinomo, aptarto, iš konteksto aiškiai numanomo (nors sakinyje nebūtinai paminėto) subjekto (rečiau — objekto) vertinamąja nuoroda — situacinio apibrėžtumo išryškiniu. Metaforiški *velnio* įvardijimai dažnesni pastoviuosiuose posakiuose, jų variantų esama daug. Velniavimosi žodžiai skirtingo pobūdžio diskurse vartojami santykinai panašiu dažnumu. *Velnio* pavadinimų pasirinkimą paprastai lemia poreikis nurodyti nežinomų, nesuprantamų, sunkiau (nenoriai) paaiškinamų reiškinių prigimtį ar ypatybes, stilistiškai paryškinant aptariamų reiškinių situacinį neapibrėžtumą.

Literatūra

- Aleksandravičius, Juozas (par.). 2011. *Kretingos tarmės žodynas*. Danguolė Mikulėnienė, Daiva Vaišnienė (sud.). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Będkowska-Kopczyk, Agnieszka. 2009. Przekleństwa jako przykład łamania tabu na podstawie języka polskiego i słoweńskiego oraz innych języków słowiańskich. *Język a Kultura* 21: *Tabu w języku i kulturze*, 209–224.
- Dźwigoł, Renata. 2020. Miejsce jako kategoria językowo-kulturowa we frazematyce z pola leksykalno-semantycznego DIABEL. *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury* 32, 191–211.
- Girdenis, Aleksas (par.). 1996. *Taip šneka tirkšliškiai. Šiaurės žemaičių telšiškių tarmės tekstai su komentarais*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Girdenis, Aleksas. 1996. Įvadinės pastabos; Komentarai. *Taip šneka tirkšliškiai. Šiaurės žemaičių telšiškių tarmės tekstai su komentarais*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 7–12; 13–328.
- Ivanov, Viačeslav; Toporov, Vladimir. 1973. A comparative study of the group of Baltic mythological terms from the root **vel-*. *Baltistica* 9(1), 15–27.
- Jakobson, Roman. 1985 [1969]. The Slavic God Velesъ and His Indo-European Cognates. *Selected Writings*, vol. 7: *Contributions to Comparative Mythology*, ed. Stephen Rudy. Berlin: Walter de Gruyter.

- Jasiūnaitė, Birutė. 2005. Eufemizmai tarmėse bei tautosakoje: problemos ir perspektyvos, *Baltistica VI priedas*, 101–117.
- Jasiūnaitė, Birutė. 2007. Žemaičių formuliniai keiksmai, *Tautosakos darbai* 34, 257–262.
- Jasiūnaitė, Birutė (par.). 2007. Žemaitiškų keiksmų tekstai, *Tautosakos darbai* 34, 263–276.
- Jasiūnaitė, Birutė. 2008. „Raganos šluota“ (mitologinių personažų įrankiai frazeologijoje). *Baltistica* 43(2), 245–261.
- Jasiūnaitė, Birutė. 2017. Tikriniai velniavardžiai lietuvių tarmėse ir tautosakoje. *Baltistica*, 52(2), 345–366.
- Jasiūnaitė, Birutė; Stundžia, Bonifacas. 2016. Profesorius Aleksas Girdeinis. *Aleksas Girdeinis. Bibliografijos rodyklė* (1956–2015). Trečiasis pataisytas ir papildytas leidimas. Sudarė Mirga Griškevičienė, Zofija Milda Petrauskienė, Zita Barabanovaitė, papildė ir parengė Salomėja Peciulkiene, Dalia Valikonytė. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 9–14.
- Longacre, Robert E. 1996 *The Grammar of Discourse*, 2nd edition. New York: Plenum Press.
- Pajėdienė, Jūratė. 2021. Istoty mitologiczne w dyskursie codzienności Żmudzynów z drugiej połowy XX wieku, *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasaulėvaizdyje 2. Liaudiškasis, tautinis, daugiatautis paveldas*. Sudarė Kristina Rutkovska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska. Vilnius, Liublinas: Vilniaus universiteto leidykla, 388–408.
- Rosinas, Albertas. 1996. *Lietuvių bendrinės kalbos įvardžiai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Stundžienė, Bronė. 2007. Žemaičių folklorinė atmintis. *Tautosakos darbai* 34, 32–53.
- Vėlius, Norbertas. 1987. *Chtoniškas lietuvių mitologijos pasaulis*. Vilnius: Mintis.
- Weigand, Edda. 2009. *Language as Dialogue*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Weigand, Edda. 2010. *Dialogue — The Mixed Game*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Wierzbicka, Anna. 1996. Między modlitwą a przekleństwem: *O Jezu!* I podobne wyrażenia na tle porównawczym. *Etnolingwistyka* 8, 25–39.

Jūratė Pajėdienė

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio 5, LT–10308 Vilnius, Lietuva

ORCID: 0000-0003-1542-2866

juratepajediene@gmail.com

KOPSAVILKUMS

**Mītisko būtņu nosaukumi žemaišu ikdienas runā
(balstoties uz 20. gs. otrās puses materiālu)**

Jūratē PAJĒDIENĒ

Rakstā aplūkota saistība starp mītisku būtņu nosaukumu lietojuma biežumu žemaišu ikdienas diskursā un to situācijas kontekstiem. Pētījuma pamatā ir materiāls no Telšu ziemeļžemaišu izlokšņu runāto tekstu krājuma „Taip šneka tirkšļiškiai“ (Girdenis, red., 1996), kas satur triju veidu diskursu.

Pētāmā avota tekstos mītisku būtņu nosaukumi parasti (661 vienība jeb ~98,1 %) lietoti pārnestā nozīmē. Visizplatītākie vārdi ir *žaltys* ‘zalktis’ (400 vienības jeb ~60,4 %) un *vels* ‘velns’ (205 vienības jeb ~30,4 %). Leksēmas *žaltys* izvēle ir saistīta ar sarunu biedra tiešu vērtējumu (pejoratīvās uzrunas) vai atšķirīgu vērtējošu atsauci uz subjektu (vai retāk objektu), kas ir zināms, iepriekš apspriests vai netieši izriet no konteksta, t. i. — rāda situācijas noteiktību. Leksēmu *vels* biežāk izmanto stabilās frāzēs, nevis uzrunas vai epiteta veidā. Šādu frāžu izvēle attiecināma uz situācijas nenoteiktību: tās izmanto, lai norādītu nesaprotamu vai grūtāk izskaidrojamu parādību cēloni, raksturu vai īpatnības.

SUMMARY

**Names of Mythical Creatures in Samogitian Daily Discourse
(Based on the Material of the 2nd Half of the 20th Century)**

Jūratē PAJĒDIENĒ

The article discusses the relationship between the frequency of using names of mythical creatures in Samogitian daily discourse and their situational contexts. The research is based on material from the collection of spoken texts of the Northern Samogitian of Telšiai *Taip šneka tirkšļiškiai* (Girdenis, ed., 1996), which encompasses the discourse of three types.

In the texts from the source under study, the names of mythical creatures are usually (661 units or ~98.1%) used in a figurative sense. The most common words are *žaltys* ‘grass snake’ (400 units or ~60.4%) and *vels* ‘devil’ (205 units or ~30.4%). The choice of the lexeme *žaltys* is related to the interlocutor’s direct evaluation (pejorative addresses) or a different evaluative reference to the subject (or less commonly the object), which is known, previously discussed or implicit from the context, i.e., highlighting situational definiteness. The lexeme *vels* is more commonly used in fixed phrases rather than in the form of address or epithet. The choice of such phrases pertains to the expression of situational indefiniteness: they are used to indicate the cause, nature or peculiar features of incomprehensible phenomena or those phenomena which are more difficult to explain, but have certain distinctive characteristics.